

ՀՐԱՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆԲԸ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ

«Արովյանը և Եվրոպան» հարցի առնչությամբ եթե միեւն աշխատեմք, խոսք է եղել, ապա այդ վերաբերվել է՝ եվրոպական գրականության, մանկավարժության և կամ փիլիսոփայության այս կամ այն առաջավոր ներկայացուցչից Արովյանի կրած ազդեցության հարցին։ Մի այլ դեպքում այդ մասին խոսվել է բուրժուազիայի վերելքի շրջանի Եվրոպայի, որպես առաջավոր կուլտուրայի օրրանի հանդեպ Արովյանի արտահայտած դրական վերաբերմունքի առնչությամբ։ Այդ մոմենտներն անշուշտ կան Արովյանի մոտ, թեև եղածը միշտ էլ ներկայացվել է գունազարգված, շեշտված և ընդգծված, և այդ մասամբ ռուսական կուլտուրայի և կուլտուրական գործիչների՝ Արովյանի վրա ունեցած ազդեցության ժխտման, կամ լավագույն դեպքում նվազեցման հաշվին։

Տվյալ դեպքում, սակայն, մեզ զբաղեցնողը ոչ թե այն է՝ թե ի՞նչ դեր է խաղացել Արովյանի կյանքում Ռուսաստանը և ռուսական կուլտուրան, ոչ էլ այն հարցը, թե ի՞նչ նշանակություն է տվել Արովյանը ռուսական կյանքի ու կուլտուրայի ազդեցությանը։

Մեզ զբաղեցնողը այստեղ հետևյալն է. ճշտել Արովյանի վերաբերմունքը Եվրոպայի հանդեպ, ցույց տալ, որ բոլոր դեպքերում չէ, որ Արովյանը հիանում է Եվրոպայով ու եվրոպականով, և որ ընդհանրապես, Արովյանը՝ ամենի քան մեր նախառևույցիոն գործիչներից մեկ ուրիշը (այստեղ թերևս բացառություն է կադմուս Մ. Նալբանդյանը), զարմանալիորեն զգոն է եղել Եվրոպայի և Եվրոպականության հարցում։ Անշուշտ Արովյանը հիանում է Դանտեի և Պետրարկի, Վոլտերի և Ռուսսոյի, Գյոթեի և Շիլլերի Եվրոպայով, սակայն մյուս կողմից նա ոչ միայն աչք չի փակում Եվրոպական կառավարական սխառնամեքի, Եվրոպական գիտական

մտքի, եվրոպական ժողովուրդների կյանքի և կենցաղի արտառոց, անմարդկային, անբնական արտահայտությունների հանդեպ, այլև դաժան խստություններ մերկացնում և խարազանում է այդ երևույթները, հանդես գալով բարձր մարդկայնության դիրքերից, որպես ճշված ժողովուրդների շահերի պաշտպան, որպես ներկայացուցիչ ճշմարիտ գիտության և լուսավորության, որպես ջատագով ապականություններից զերծ մարդկային բանական և բնական կենցաղավարության:

* * *

16, 17 և 18-րդ դարերի եվրոպայի պատմությունը մարդ-սխառական գրականության մեջ բնութագրվում է իբրև «գաղութային թալանի» ժամանակաշրջան, մի ժամանակաշրջան, երբ օրինականացված էր, նոր հայտնագործված և նվաճված երկրներում կատարվող ամեն տեսակի ալան թալանը, ալադական հարձակումները, հնդիկ և նեգր երիտասարդության առևանգումը, ստրուկների վաճառքը, ամբողջ ցեղերի և ժողովուրդների բնաջնջումը, հրեշավոր շափերի հասնող շահագործումը, խաբեբայությունը, անվերջ պատերազմները տեղական ժողովուրդների հետ՝ նրանց հնազանդեցնելու նպատակով և գաղութային տիրապետության համար մրցակցող եվրոպական պետությունների՝ Փորթուգալիայի, Իսպանիայի, Անգլիայի միջև, և այլն:

Կարլ Մարքսը «Կապիտալիս» Ա. հատորի 24-րդ գլխում գրում է. «Ոսկու և արծաթի հանքավայրերի հայտնագործում, բնիկ ազգաբնակչության արմատախլումն, ստրկացումն ու հանքարանձարում ողջ ողջ թաղելը, Արևելյան Հնդկաստանի նոր-նոր սկսվող նվաճումն ու կողոպտումը, Աֆրիկյան սևամորթների առևտրային որսի արգելոց դարձնելն արտադրության կապիտալիստական դարազրիսի արշալույսն են նշում»¹ Ահա այսպես էր սկսվում արշալույսն այն դասակարգի, որը իշխանության գլուխ էր բարձրանում հումանիստական լոզունգներով, և փորձում էր ստանձնել մարդկության առաջավոր իդեաներն իրագործողի միսիան:

Հանդես էր գալիս նոր հասարակարգ, կապիտալիզմ. — «արտաթորելով աշուն ու ցեխ իր բոլոր ծակոտիներից՝ գլխից մինչև ոտը» (Մարքս):

Բուրժուազիայի վերելքի շրջանի դադափարախոսների առաջավոր իդեաների և բուրժուական դասակարգի պրակտիկայի միջև

¹ Կ. Մարքս, «Կապիտալ», I հ. Երևան, 1933 թ. էջ 722:

Նշում խոր հակասությունը, որ կապիտալիստական հասարակարգի առաջին իսկ քաղերից դրսևորվեց շահագրգռեց ակնառու կերպով, պայմանավորեց այն երկվեղկված վերաբերմունքը, որ այդ հասարակարգի հետագա շրջանի առաջավոր հայացքների արտահայտիչները ունեին մի կողմից դեպի լուսավորական փոփոխությունն ու ողջ լուսավորական կուլտուրան և մյուս կողմից դեպի կապիտալիստական հասարակարգը:

Արքովյանի լուսավորական աշխարհայացքի տեսակետից «քաղաքակիրթ» եվրոպայի պետությունների պրակտիկայում ի՞նչն էր, որ այնքան հրեշավոր էր թվում, այնքան անմարդկային և այնպես անհամատեղելի բառիս իսկական իմաստով լուսավոր և քաղաքակիրթ մարդկության հասկացողության հետ: Դա նախ և առաջ թույլ և հետամնաց ժողովուրդների ու պետությունների հանդեպ ցուցաբերած եվրոպական պետությունների նվաճողական նկրտումների, նրանց հանդեպ գործադրվող անավոր բռնությունների, բնաջրնջման, նրանց մարդկային իրավունքների տմարդի ոտնահարման խայտառակ փաստն էր:

Չնոր վերցնելով ևս Արքովյանի «Ամերիկու լիս քցիլը» աշխատությունը, ընթերցողին մի պահ թվում է, որ այդ երկը Ամերիկայի հայտնագործության պատմության, այսպես կոչված, օրեկտիվ շարադրությունն է, որ հեղինակը կատարել է որպեսզի «էսպես քաները մարդ պարապ ժամանակին ուրախությունով լսի ու կարդա»: Սակայն, առաջին իսկ էջից ընթերցողը համոզվում է, որ ինչպես իր բոլոր երկերում, այնպես էլ այստեղ, հեղինակի համար գրականությունը նախ և առաջ մի ամբիտն է, որտեղից նա իր հասարակական-քաղաքական գաղափարներն է քարոզում, իր սկզբունքները շարադրում:

Ընթերցողը անմիջապես ճանաչում է այն հարադատ ձայնը, որ բոլոր դեպքերում հնչում է ընդդեմ բռնության, ճնշման, հարստահարության, հանուն մարդկային իրավունքների պաշտպանության, հանուն հումանիզմի:

Հակադրվելով բուրժուական գիտության շտկերավոր օրեկտիվիդին՝ «Ամերիկու լիս քցիլը» աշխատության մեջ Արքովյանը հանդես է բերում խորր քննադատական վերաբերմունք դեպի իր նկարագրած երևույթներն ու շարադրած փաստերը: Գրքի առաջին իսկ էջից ընթերցողը տեսնում է հեղինակի ազնիվ ձգտումը՝ ցույց տալ որ բուրժուական գիտական նվաճումները (առյալ դեպքում Ամերիկայի հայտնագործությունը), որ թվում է թե պետք է

ծառային մարդկային բարեկեցության բարձրացմանը և բնդհանուր առաջադիմությանը, վեր են ածվում միլիոնավոր մասսաների դաժան հարստահարության միջոցի, պատճառ դառնում առանձին ժողովուրդների ստրկացման ու բնաջնջման:

Որ Արուսեանի համար ինքնանպատակ գիտություն և գրականություն չկա, այդ բանում մենք համոզվում ենք՝ հենց որ ձեռք ենք վերցնում «Ամերիկու լիա քիլը»: Աշխատության հենց սկզբի մասում, երեք բառերով էջ հատկացնելով Ամերիկայի բնդհանուր նկարագրությանը և այնտեղից եվրոպացիների կողոպտած հսկայական հարստությանը, հաջորդ տողերում արդեն, Արուսեանը շտապում է իր դատապարտության խոսքն ասել այն անլուր բարբարոսությունների հանդեպ, որոնք գործադրվել են «բաղաբակիրթ» եվրոպացիների կողմից բնիկների նկատմամբ: «Բայց ախ, էն էլ չի պետք է մոռանանք, որ ոչինչ աշխարհ էն սև օրը, էն տարաբախտությունը չի՝ տեսել մարդի ձեռքը, ինչպես Ամերիկա եվրոպացուց ձեռքը: Միլիոնավոր ազգեր, որ առաջ էն տեղ կենում, իրանց կյանքը հանգիստ վայելում էին, էս օր փչացել, հող են դարձել»¹ Այսպես առաջին իսկ էջում Արուսեանը պարզում է իր հիմնական թեզը, այն է, որ եվրոպական ժողովուրդների այսպես կոչված բարեկեցությունը հիմնված է զաղութային ժողովուրդների անխիղճ հարստահարության, ալան թալանի ու ճնշման վրա:

Սակայն նախ փորձենք ծանոթանալ հարցի պատմությանը:

Մագելլանի շուրջերկրյա ճանապարհորդությունը, Ֆերնանդո Կոտեցիի կողմից Մեքսիկայի նվաճումը՝ տեղական ժողովուրդներին իրենց իսկ արյան մեջ խեղդելու միջոցով, Ֆրանսիսկո Պիսաորոյի կողմից Պերուի և Չիլիի գրավումը, 16-րդ դարում սկիզբ դրեցին զաղութային թալանի, երբ ոսկու ծարավով տոչորված եվրոպական պետությունները և «ձեռներեց» մարդիկ գիշատիչ կոնկիստատորների ամբողջ ռհմակներ ոչ մի բանի առաջ կանգ չառնելով՝ սկսեցին կողոպտել Ամերիկայի բնիկներին: Իսպանացիների կողմից Ամերիկայի նվաճումը հիմնովին փոխեց այդ ժողովուրդների պատմական դարգացման ընթացքը: Տեղական ժողովուրդներին վերածեցին ստրուկների, հատուկ էքսպլոզիաներ էին ուղարկվում ստրուկների ետեղից, նրանց խաբանում էին և ուղարկվում հանքերը և պլանտացիաները տաժանելի աշխատանքի, որտեղից նրանք ալկա չէին վերադառնում:

¹ Մ. Արուսեան, *Ընտիր երկեր, հատոր երկրորդ*, 1940 թ., էջ 300:

«Զկա մի ավելի բնորոշ բան,— գրում է Կ. Մարքսը «Կապիտալի» I հ. 24-րդ գլխում,— բան նրա մարդագործության սխտեմը, որ կատարվում էր Յելեբեսում՝ ճալաչի համար ստրուկներ ունենալու դիտումով: Մարդագործները վարժվում էին այս նպատակով: Գողը, թարգմանն ու վաճառողներն այս առևտրի գլխավոր գործակալներն էին, բնիկ իշխանները՝ գլխավոր ծախողները: Գողացած երիտասարդությունը պահվում էր Յելեբեսի գաղտնի բանտերում, մինչև որ հասունանում էր ստրկանավերով առաքվելու համար: Մի պաշտոնական հաշվետվյալն մեջ ասվում է. «օրինակ, այս Մակասար քաղաքը — լիքն է գաղտնի բանտերով, մեկը մյուսից դադրելի, որոնք լեփ լեցուն են թշվառներով, ընչաքաղցության ու բռնակալության դոճերով, որոնք իրենց ընտանիքներից բռնաբար պոկված շղթայի են զարկվել»:¹

Բնական է, որ գաղութարարներին հեշտությամբ չէր հաջողվում իրենց ենթարկելու Ամերիկայի բնիկներին: Նրանք կատաղի շիջմարտություն էին ցույց տալիս, կոմում էին մինչև վերջին մարզը, սպանում էին հարազատ կանանց և երեխաներին, թույլ չտալով որ նրանց վերածեն ստրուկների:

Այսպես արագ թափում տեղի էր ունենում բնիկների ոչնչացում: Օրինակ էսպանոլա կղզում, այդ կղզու հայտնագործության պահին ապրում էին մի քանի հարյուր հազար բնիկներ: 1508 թվին նրանց թիվը հասավ 60 հազարի, 1512-ին՝ 20 հազարի, իսկ 1548-ին այդ կղզու վրա բնիկներից ապրում էին միայն 500 մարդ:

16, 17, 18-րդ դարերի ընթացքում միայն իսպանացիները Ամերիկայից տարան 28 միլիարդ ֆրանկի ոսկի և ալլ թանկարժեք մետաղներ: Իսպանիայի թալանած ոսկին անցնելով արքունիք, հոգևորականությունը, վաճառականությունը, բարձր զինվորականությունը, դրանց միջոցով հեղեղում էր ամբողջ եվրոպան: Իսպանական արքունիքի բարեհաճ թույլտվությամբ գաղութային այդ թալանից մեծ բաժին էր ստանում նաև կաթոլիկ եկեղեցին, որ իր հերթին ձգտում էր վարձահատույց լինել իսպանական արքունիքին, բնիկներին քարոզելով հնազանդություն: Պարագվայում եղվիտ հոգևորականությունը հատուկ գաղութ ուներ իր իսկ ստեղծած ճորտատիրական սխտեմի վրա հիմնված շահագործման հղանակով: Ամբողջ հողը համարվում էր «աստծունը», որի վրա բնիկները պարտավոր էին աշխատել ձրիաբար: Ստացված եկամուտները գնում էին լցնելու եզվիտ հոգևորականության պահեստները:

¹ Կ. Մարքս, «Կապիտալ», I-ին հատոր, Երևան, 1933, էջ՝ 723—724.

Այսպես սկսվեց գաղութային թախանը Իսպանիայի, Պորտուգալիայի և կաթոլիկ եկեղեցու նախաձեռնությամբ, որը սակայն գնալով ավելի մեծ թափ ու ծավալ ընդունեց, ներգրավելով հետագայում Ամերիկայի վերջնական նվաճման գործում՝ Անգլիային, Ֆրանսիային, Հոլանդիային և այլն:

Բնիկների դիակոյտերի վրա կառուցված «նոր աշխարհի» իդեոլոգները փորձել են և այսօր էլ փորձում են Ամերիկան ներկայացնել որպես «ավետյաց երկիր», որպես ազատության հայրենիք, «նոր» աշխարհ, հակադրելով այն «հին» աշխարհին, Եվրոպային, մոռանալով, որ ժամանակակից ամերիկյան բուրժուազիան սերվել է եվրոպայի ծովահեններից, մաքսանենգներից, ստրկավաճառներից և բոլոր տեսակի հարստահարիչներից ու ավանտյուրիստներից: Զարմանալի մի հետևողական դիմ է անցնում գաղութային թախանի ժամանակաշրջանի հերոսներից մինչև Ուոլստրիտի հերոսները, մինչև «Կոկոնկա-Կլանի», ֆաշիստական այդ բանդայի տեղադրումները:

Ինչպես վերը ասացինք, ժողովրդական ընթերցանության համար գրված Արոմյանի «Ամերիկու լիս քցիլը» գիրքը ունի որոշակի նպատակադրում, լայն մասսաներին պատմական-աշխարհագրական որոշ գիտելիքների հետ մեկտեղ, տալ նաև այդ հարցի վերաբերյալ ճիշտ հայեցակետ, հստակ կողմնորոշում: Իսկ Արոմյանի հայացքը եվրոպական պետությունների գաղութային քաղաքականության նկատմամբ, որոշակի կերպով բացատրական է:

Արոմյանը ինքը լինելով ճնշված և օտարների կողմից բազմիցս նվաճված ազգի որդի, խորապես հասկանում էր Ամերիկայի և Աֆրիկայի ժողովուրդներին բաժին ընկած մեծ տարաբախտությունը, որը նա շատ ավելի մեծ էր համարում, քան հարազատ ժողովրդի կրածը, թեկուզ հենց այն տեսակետից, որ իր ժողովուրդը կարողացել էր դիմադրավել իր գլխով անցած աղետներին, սակայն այդ ժողովուրդները, անկարող եղան դիմադրել հակառակորդներին և անլուր տառապանքներ կրեցին ու մեծ մասամբ բնաջինջ եղան:

Վրասավորյալ, բրիտանյա խաչապաշտ եվրոպացուց ուր ողորմելի Ամերիկա էնպես քանգնց, ջնջեց, հողի հետ հավասարեց, որ հինգ վեց միլիոն ազգերեցը էս օր հազար հոգի էլ չեն մնացել, էն

էլ սար ու ձոր ընկած, վայրենի գաղանձների պէս են իրենց սև օրը լալիս ու կոտորվում: Այստեղ Արտվանը հատկապէս շեշտում է լուսավորչաւ բառը, որովհետեւ նրա հասկացած լուսավորության ըմբռնումը բարբառասութեան հետ անհարիր, հակադիր մի հասկացողութունն է: Ի՞նչն է, որ Արտվանի կարծիքով անհամատեղելի է իսկական իմաստով լուսավորը և կուլտուրական մարդու հետ, դա մարդու հանգեպ անմարդկային վերաբերմունքն է: Այդ էլ հենց Արտվանին խորապէս հուզում է, գրգռում նրա դայրույքն ու ատելութունը իրենց վրա լուսավորության և կուլտուրայի դրոշակակրի պաշտոն վերցրած եվրոպացիների նկատմամբ: Արտվանը ըկարողանալով թափանցել բուրժուական մասնավոր սեփականատիրական հասարակարգի բուն էութունը և ըկարողանալով դրանից բխող համապատասխան եզրակացութիւններ անել բուրժուական հասարակարգի պայմաններում ապրող մարդկանց մորալի մասին, բարձր մարդկայնութեան սկզբունքներով մարդկանց բարոյակերթնելու բուրժուական քաղաքակրթութեան անզորութեան մասին, այնուամենայնիւ նա մի որոշ շարժով ըմբռնում է, որ կապիտալիստական հասարակարգի մարդկանց գործողութիւնները թեւադրվում են նրանց տնտեսական շահերով և որ այդ հասարակարգի վայրագ շահամոլներին անհնարին է քաղաքակրթութեամբ զսպելը: Արտվանը աղոտ կերպով ըմբռնում է շահույթի ամենազոր ուժը, իբրեւ բուրժուական հասարակարգի շարժիչ մեխանիզմի:

«Ամերիկու լիս քցիլը» աշխատութեան մեջ Արտվանը գրում է. «Ուր որ էս քրիստոնյա նավավարները մահմեդական էին ուստի բերում, հենց իմանում էին քրիստոնէից թշնամիք են, թալանում, սպանում, էրում ու շատին էլ եսիր էին անում: Սրանից դուս եկալ, որ վերջ ժամանակի, սկսեցին եվրոպացիք աֆրիկացի նեգեր ազգերին (այսինքն սև ազգերին) բռնիլ, ծախիլ, ինչպէս անասունը, որ մարդ լսելիս, միսը հալչում ա վրեն: 1442 թվին սփթա տեսալ կիսարոն, Փորթուգալի մայրաքաղաքը էնպէս մարդիք՝ երեսները սև, մազրները խուճուճ, պոռշները հաստ ու դուս պրծած, որ ոսկե գետի մոտ Աֆրիկա էին եսիր արել: Էս ողորմելիքը, երբ որ իրանց բռնեցին, Ոսկու թող բերին, որ իրանց գլուխն ազատեն: Հենց էս անպիտան թողը տեսան եվրոպացիք թե չէ, գժվեցին: Նրանք էլ էն էին ուզում: Ամենն էլ սկսեցին նոր աշխարհերի մասն գալ: Ոսկու հասարաթը ամենի սիրտն էլ վառեց, ամենն ոտները

¹ Խ. Արտվան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր երրորդ. ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երևան, 1948 թ., էջ 55:

բարձրացրին, նալ մտան, որ առաջ գնան: Գեներալ ու Վենետիկ բաղաժեռեցը, որ էն ժամանակը շատ զորեղ էին, էլ վաճառական շմեաց, որ նալ չի սարքի, որ գնա նոր աշխարհ գտնի: Ամենն էլ ուզում էին էնպես աշխար գտնիլ, որ ոսկու գետ ունենար: Բայց չունքի էսպես երկրներ չգտան, ընկան ողորմելի նեզր ազգի վրա, ու որտեղ որ գտնում էին, հայվանի պես կամ սպանում էին, կամ առաջ անում, տանում ծախում: Մարդի սիրտ կրակ է ընկնում, ինչ ժամանակ լսում ա, թե էս լուսավոր եվրոպացիքը ի՞նչ են քերել էն խեղճ ազգի գլխին, որդին հորից խել, աղջիկը մորիցը, մորը՝ զավակներիցը, որ տանին իրանց փողի ծարավը կշտացնեն»:¹

Այստեղ արդեն Աբովյանը՝ լուսավորության և բաղաժեռություն ոգուն ներհակ փաստերի ահավոր ծանրության տակ մի պահ զինաթիար է լինում և ստիպվում խորին հիասթափությանը բացականը: «Էս էլ քո լուսավոր եվրոպացին»:² Եվ ապա, փարձես վերը արած արտահայտության կոմենտար, ինքն իր համար խրնդիրը որպես թե պարզաբանելու իմաստով՝ քիչ ներքև գրում է. «Ա՛խ, ոսկին ո՞ւմ գլուխը չի ծռել»:³ Եվ քանի որ Աբովյանը տարերայնորեն նկատել է կապիտալիստական հասարակարգի էական հատկանիշներից մեկը՝ բաղաժեռություն և լուսավորության անզորությունը շահույթի ամենազոր և միահեծան իշխանության առաջ, հապա աշուհետե այլևս նա ոչ թե զարմանքի, կամ հիասթափության բացականը: Բայց ինչու է անում քաղաքակիրթ եվրոպայի հասցեին, ալլ նգովքի զայրագին խոսքեր է ասում նրանց, ովքեր, որ մարդ կոշվելով, կարող են աղպես դաժան ու ամարդի վարվել իրենց նմանի հանդեպ: Նկարագրելով հնդիկների և նեգրերի նկատմամբ զործադրվող մի շարք ալլ դաժանություններ, Աբովյանը գրում է. «Ա՛խ, ո՞վ էսպես քանն իմանա ու էնպես անողորմ, ազահ մարդքերանց գլխին նգովք չկարգա»:⁴ Եվ Աբովյանը խստագույնս նգովում է «ոսկու թողի» ծարավով բռնված եվրոպական ազգերի բոլոր ընդաքաղց վերնախավերին՝ վաճառականից սկսած մինչև թագավորները:

Բացառիկ խստությունը Աբովյանը դատապարտում է կաթոլիկ հոգևորականության արարքները գաղութներում: Աբովյանի գայրությունը գրգռում է ճիզվիտների լկտի երկերեսանությունը. մի կող-

¹ Ա. Աբովյան, «Ընտիր երկեր», հատոր երկրորդ, Հայպետհրատ, Երևան, 1940 թ., էջ 303—306.

² Տես նույն տեղ, էջ 306.

³ Տես նույն տեղ, էջ 314.

⁴ Տես նույն տեղ, էջ 315.

մից նրանց քարոզները մարդասիրության և թշնամասիրության մասին, մյուս կողմից նրանց հակամարդկային արարքները՝ դա-
դութային ժողովուրդների հանդեպ գործադրվող դաժանություն-
ները:

Աբովյանը գրում է. «Բայց սպանացիք, որովհետև իրանց ու-
զած ոսկու աշխարհը դեռ չէին գտել, անողորմաբար շարշարում,
տանջում էին էն ողորմելի անմեղ աղզերին, որ իրանց համար
մշակութուն անեն, վարեն, ցանեն, որ սրանից էլա օգուտ ստա-
նան: Ամենից ավելի շաքարի դամիչ էին էստեղ տարածել, որ էս
օր էլ էնտեղանց հարստության աղբյուրը սա է: Բայց խեղճ ամե-
րիկացիքը էն զորութունը ու սովորութունը շունեին, որ էս ջա-
ֆին դիմանան ու սաղ սաղ մաշվում, մեռնում էին շարշարանքի
ձևոցը: Էնպես որ Հիսպանիոյա միայն, որ մեկ միլիոն բնակիչ
ունեւ, մեկ քանի տարուցը եղբ կեսը չմնաց, բոլորը ջարդվեցին:
Ով որ էլ սպանիացոցը չէր ուզում հնազանդի, աստված հեռու
տանի, ինչ նրա գլխին էին բերում: Շները կատաղացնում, նրանց
տկլոր քանի վրա էին անում, որին թրով էին աղցան անում, որին
թվանքով ու նրանց անճար թագավորներին հո կենդանի կրակն
էին դնում, կամաց կամաց էրում, խորովում, որ մյուսներին խրատ
ըլի: Ու էսպես անօրեն գործերը փափի հոգևորականքն էին ա-
նում, որ նրանց հավատի բերեն, էն քրիստոսի սուրբ հավատի վար-
դապետք ու քահանայքը, որ մեղ խրատում է մարդասիրություն,
թշնամասիրություն: Օ՛, ի՞նչ չեն արել սրանք: Եվրոպա, թե Ասիա,
թե Ամերիկա, որ ինչ ա, իրանց իշխանությունը զորանա, մեծա-
նա»¹

Եվ այսպես Աբովյանը մերկացնում է պապականությունը,
կաթոլիկ եկեղեցին՝ իբրև եվրոպական պետությունների կապի-
տալիստական էքսպանսիայի ամենաակտիվ աջակիցն ու մասնա-
կիցը, իսկ երբեմն էլ հաև գրոշակակիրը:

Ամերիկացի բնիկներին բաժին բնկած դաժանադույն ճակա-
տագիրը, Աբովյանը ապրում է ցավազնորեն, իբրև իր հարազատ
ժողովրդի ճակատագիրը: Իբրև արտահայտություն այդ խորը
մարդկային ապրումի, այդ մեծ ու ազնիվ կարեկցանքի և դրանից
բխող արդարացի ցասման ընդդեմ եվրոպայից եկած ավերիչ
ուժի, նա գրում է իր «Միսիսիպի» բանաստեղծությունը: Միսիսի-
պի դետը վրդովված է, նա ամեն հի ուժով թնդում է, դրդում, նրա

¹ Խ. Աբովյան, «Ընտիր երկեր», հատոր երկրորդ, Հայպետհրատ, Երևան,
1940 թ., էջ 321:

հորձանքները սպառնում են խորտակել հարազատ ավերը, ավերածություն տարածել շուրջը, բարայրները սարսափից սասանվում են, թվում է թե նրանք պիտի հայթեն: Ամերիկայի մայր գետը խորապես հուզված է հարազատ ժողովրդի դատը վիճակի համար, նա իր ցամաքը բողբոջում է ընդդեմ «Եվրոպացիին՝ սպիտակ տեսլեամբ թշնամին դաժան», որ եկել է վրդովելու իր ավերը, խափանելու իր հարազատ որդիների բնական, պարզ և խաղաղ կյանքը:

«Ո՛չ ուսումն, ո՛չ դպրոց ուսույց նոցա զայս սուրբ օրենք
բնութեան:
Այլ իրենանց անբիծ սիրտ զգա զգին բարեկամութեան...»

Յմա՞հ բարեկամության ուխտ տրած հարազատներին «Տերն անիրաւ մոռացեալ զգութ» փորձում է բաժանել, բաժանել միմյանցից և հարազատ հայրենիքից, գերեզմարելով իբրեւ ստրուկ:

«Այն ի՞նչ սիրելիք տան հրաժարական զմիմեամբք
փարեալ-
Մի՞թե կամին մեզ բաժանել ի միմեանց ի մեր
հայրենեաց»

Մի՞թե այլ իմ աչք ոչ տեսցե զքեզ թաղցր իմ բարեկամ,
եվ ո՞ւր մեր սուրբ ուխտ ի կեանս և ի մա՞հ մնալ անբաժան,
Մի՞թե ի մեր սիրտ շիջաւ այն սուրբ հուր սիրոյ հոգեկան,
Զրկեմ ես ի քնն իմ սուրբ հայրենիք զրկեմ յաւիտեան,
Սիրտ իմ տոշորի յածելն զմտաւ զայս դառն իմ օրհաս,
Այլ անդ քո գետին եթող զսրբութիւն՝ ջերմին մայրական,
Մինչ թշուառ սպիտակքս եկին ի հեռուստ ի լինել քեզ
իշխան»¹

Եվրոպացի նվաճողների դեմ զայրագին ատելության, իսկ բնիկների հանդեպ խանդակաթ սիրտ արտահայտություն հանդիսացող այս երկը իր տեսակի մեջ միակը չի Արուսյանի ստեղծագործություններում: Մի շարք անգամներ Արուսյանը անդրադառնում է այդ թեմային: Եթե եվրոպացին, իբրեւ ուրիշ ժողովուրդների իրավունքներ ոսնոհհարողի, Արուսյանի գրչի տակ պատկերանում է մարդկային վատթարագույն գծերով, հար ու նման հայ ժողո-

¹ Հայկական ՍՍՌԻ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան Գրականության Ինստիտուտի, Գրական Թանգարան, Արուսյանի արխիվ, X 71:

վրդդի այնպիսի թիւերիմ թշնամիներին, որպիսիք են օսմանցին ու պարսիկը, հապա ամերիկացի բնիկներին Աբովյանը ներկայացնում է որպես բարձր առաքինութիւններով օժտված մարդկանց: Աբովյանը մերթ շնչոտւմ է նրանց անօրինակ հայրենասիրութիւնը և դրանով պայմանավորված անձնազոհութիւնը, մերթ նրանց ազատատենչութիւնը և իրենց գերջալ վիճակի նկատմամբ անհաշտ վերաբերմունքը և մերթ նրանց բնատանկան բարձր սրբութիւնները՝ ամուսինների փոխադարձ անձնվեր սերը և այլն:

Աբովյանի «Ազատասիրութիւն» խորագրով զրույցը պատկերում է Ֆրանսիայում գերության մեջ տառապող մի ամերիկացի երեսփայլի կյանքը: Մենկ օր իր տները հարցրեց թե այժմ ո՞ր երկիրն ա նրան ավելի դուր գալիս՝ Ֆրանցիա, թե իր հայրենիքը: «Իմ հայրենիքը», — պատասխանում է երեսփայլ, — «Վասն է՞ր», — հարցնում է Ֆրանսիացին. «որովհետեւ, այժմ դեռ դու չի կերած՝ ես չեմ կարող ուտիլ, դեռ դու չի քնած՝ ես չեմ կարող քնիլ: Էսպես գերի միմիայն անասունը կարե լինել և ոչ մարդը...»¹

«Ամերիկու լիս քցիլը» ակնարկում նկարագրելով Կորտեց իսպանացու Մեկսիկան նվաճելու առնչությամբ բնիկների դեմ մղած կատաղի կռիւները, Աբովյանը իսպանացիների զորք դրած անմարդկային դաժանութիւններին զուգահեռ, ցուցադրում է ինքնապաշտպանութեան համար զենք վերցրած բնիկների հերոսութիւնը, անձնազոհութիւնը, հայրենիքի համար անմոռն լինելով նա հատակվելու մեծ առաքինութիւնը:

Նկարագրելով իրենց հերոսութեամբ աշքի ընկած մեկսիկացի երկու երիտասարդների սխրագործութիւնը, Աբովյանը ավելացնում է. «Քանի որ աշխարհս աշխարհ ա դառել, էսպես տղամարդիկ դեռ քիչ կըլեն էլած, ու շեն էլ ըլիլ»² Ի դեպ էլ ասել, որ այս երիտասարդների սխրագործութեան մասին Աբովյանը գրել է նաև առանձին զրույց «Օրինակ վեհանձնութեան և հայրենասիրութեան» խորագրով: Զրույցը վերջանում է մեկսիկացիների անօրինակ քաջագործութեամբ հիացած Կորտեց զորավարի հետևյալ խոսքերով. «Յիրաւի զայսօրինակ քաջասրտութիւն, ոչ ետես նոր-Սպանիայ և ոչ տեուցէ երբեք որքան կա և մնա աշխարհ»³

¹ Խ. Աբովյան, «Նախաշավիղ», Հայպետհրատ, Երևան, 1940 թ., էջ 56:

² Խ. Աբովյան, «Ընտիր երկեր», հատոր երկրորդ, Հայպետհրատ, Երևան, 1940 թ., էջ 324:

³ Խ. Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր չորրորդ, ԳԱՀրատարակչութիւն, Երևան, 1947, էջ 101:

Այստեղ արդեն Աբովյանն իր տարերքի մեջ է: Հայրենասիրական պաֆոսի դրսևորման համար Աբովյանը միշտ էլ գտնում է վառ գույներ, զորեղ պատկերներ, հայրենասիրությունը իրոք որ նրա ստեղծագործության կենդանի ոգին է:

«Մեր մայրենի» գրույցի մեջ Աբովյանը խորը մարդկային մի դեպք է պատմում նեզր ամուսինների կյանքից: Իրենց զավակի հետ գնալու՝ նավարկող ամուսինները ընկղմվելու վտանգի մեջ են, նրանցից մեկն ու մեկը պետք է իրեն զոհաբերի մյուսներին փրկելու համար: Ամուսիններից յուրաքանչյուրը ցանկանում է իր կյանքը զոհաբերել: Ի վերջո կինը, համոզված, որ արդեն իր խնամքից դուրս եկած երեխայի համար առավել անհրաժեշտ է հոր կյանքը, անմիջապես ջուրն է նետվում, կործանումից ազատելով մյուսներին:¹

Տառաջի կերպով երեք, չորս պարբերություններից կազմված այդ գրույցների մեջ, Աբովյանը կատարում է մեծ ընդհանրացում, լիակատար պարզորոշությամբ արտահայտելով իր դեմոկրատական աշխարհայացքի ամենաբնորոշ գծերից մեկը՝ մարդկանց իրավահավասարության գաղափարը՝ անկախ կրոնի և ազգության տարբերությունից: Աբովյանի համար մարդը, դա բարձրագույն էակ է, ուստի նրա հանդեպ անհարգալիք վերաբերմունքը մեծագույն ոճրագործություն է: Աբովյանի խորին համոզմունքով, ստրկացված հնգիկը, կամ նեզրը մարդ է բառիս ամենակատարյալ իմաստով, սակայն նրան ստրկացնող եվրոպացին ստորագույն էակ է: Հենց այս տրամաբանությամբ էլ թեկադրվում է Աբովյանի ուժեղ թրշնամանքը դեպի, այսպես կոչված, առաջավոր կուլտուրայի այն երկրները, որոնց ձեռքին կուլտուրան սոսկ զենք դարձավ բնաջնջելու կուլտուրական ցածր աստիճանի վրա կանգնած ժողովուրդներին, կամ լավագույն դեպքում արդելավելու նրանց բնականոն զարգացումը, կոնսերվացնելով այդ ժողովուրդներին հասարակական զարգացման ցածր աստիճանի վրա:

Ամերիկայի բնիկների կյանքը և քաղաքական դժբախտ ճակատագիրը պատկերող Աբովյանի երկերը, մեզ համար ունեն կրկնակի նշանակություն, այն տեսակետից, որ նրանք մեզ օգնում են նաև նոր լույսի տակ դիտելու հնդինակի մյուս գործերը:

Կարգավով Ամերիկայի բնիկներին վերաբերող Աբովյանին

¹ Խ. Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», չորրորդ հատոր, ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1947 թ., էջ 102:

հատուկ ջերմ և սրտահույզ տողերը, ընթերցողը ակամա անդրադառնում է «Լերք Հայաստանի» վեպին. տեղի են ունենում անխուսափելի ասոցիացիաներ, որոնցից հետաքրքրական հետևություն է առաջանում: Ո՞րն է այդ հետևությունը. այն, որ «Լերք Հայաստանի» վեպում մեծագույն ուժով արտահայտություն գտած հեղինակի սերը ղեպի հարազատ ժողովուրդը և ասեկությունը ղեպի օտար նվաճողները՝ դրսևորելով նրա խորը հայրենասիրությունը, միաժամանակ հանդիսանում է նրա հումանիզմի բնորոշ արտահայտությունը: Արժվանք խորին վիշտ է արտահայտում հայ ժողովրդի պատմական ծանրագույն ճակատագրի նկատմամբ, ոչ միայն որպես մայրենի ժողովրդի, այլև որպես մարդկության մի հատվածի, որին բաժին է ընկած եղել դժբախտ ճակատագիր: Այսպիսի մտածողությունը խիստ բնորոշ է Արժվանի հումանիստական աշխարհայացքի համար: Արժվանք հայի և պարսիկի, նեգրի և իսպանացու, հնդկի և անգլիացու փոխհարաբերությունը դիտում է փրբե ճնշվողի և ճնշողի փոխհարաբերություն ու սրանով էլ դիրքորոշվում ղեպի մեկը և մյուսը, առաջիններին կարեկցելով, իսկ երկրորդներին նզովելով: Այսպիսով, ըստ իրենց բնույթի, ազգային ազատագրական պայքարի արտահայտություն հանդիսացող Արժվանի որոշ երկեր, և առաջին հերթին «Լերք Հայաստանի»-ն, սոցիալական խորը իմաստավորում են ստանում, արտահայտելով թույլի և ուժեղի, զիջատչի և զոհի փոխհարաբերություն:

Արժվանք գրում է. «Հավի թշնամի ուրուրն էլ, թեկեր փռած, չանգիրը սրելով, բաց ու խուսի անելով— սուր աչքերը էս ղեհն, էն ղեհն էր քցում, պտտում, հազրվում, որ բիրդանբիր վեր վազի մեկ լիսպոր ճտի գլխի խփի ու ճվճվացնելով, ծղրտացնելով, վեր քաշի, քրքրի, թերրի ու իր ազահ փորին մատաղ անի»¹: Այս պատկերը ինքնրատինքյան շարժական գեղեցիկ է և իր տեղում միանգամայն անհրաժեշտ, լրացնելու համար այն նկարագրությունը, որ Արժվանք տվել է պատկերելով Արարատյան դաշտի ամառը: Սակայն այդ պատկերը հեղինակի գիտակցության մեջ ծնունդ է տալիս մի նոր պատկերի, մի նոր համեմատության, բնությունից արդեն փոխադրված մարդկային հասարակություն: Շարունակելով պատկերը, Արժ-

¹ Խ. Արժվան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր երրորդ, ԳԽ Հրատարակչություն, Երևան, 1948 թ., էջ 66:

վանք գրում է. «Ահա գեղեցիկ, անզույգ օրինակ՝ անսիրտ, բար-
բարոս պարսից, ժանդ բռնակալաց, մաշողաց ազգի, երկրի հայկա-
զավակաց»¹

Փոխադարձաբար իրար լրացնող և բացահայտող այս պատ-
կերների միջոցով Աբովյանը խոշոր ընդհանրացում է կատարում,
բնութագրելով իրեն որպես ճնշված և հարստահարված մարդկու-
թյան մեծագույն բարեկամի և ստրկացված ժողովուրդների շահե-
րի անխոնջ պաշտպանի:

Ժողովուրդների և կառավարությունների գնահատականներ տա-
լիս Աբովյանը մի հիմնական ելակետ ունի, դա մարդկության
ընդհանուր զարգացման, ազգերի և ժողովուրդների նորմալ և բա-
րեկամական համակեցության գործին նպաստելու կամ արգելափե-
լու հանգամանքն է: Աբովյանը իր ողջ էությունը ասում է աշ-
խարհակալական ձգտումներ ունեցող բոլոր ախրակալներին, հայ-
տաբարում նրանց մարդկության թշնամիներ, որակելով նրանց այդ
ձգտումները որպես ցնորամտություն: Իբրև օպոտիմիստական հա-
յացքներ ունեցող քաղաքացու, մի քաղաքացու, որը մարդկության
ոսկեդարը տեսնում էր ապագայում և ոչ անցյալում, Աբովյանը
խորապես համոզված է, որ հաղթանակը ոչ թե վաղրագ ուժի, այլ
արդարության կողմն է: Եվ քանի որ այդպես է, հապա ուրեմն ա-
մեն մի աշխարհակալական ձգտում պատմականորեն դատապարտ-
ված է:

Աբովյանը հատուկ քննության առարկա է դարձրել դեպի Ռու-
սաստան կատարած նապոլեոնի արշավանքի խնդիրը: Ինչպես նա-
խորդ դեպքերում, նմանապես և այս պարագայում, Աբովյանը
կանգնած է ժողովուրդների ինքնուրույն գոյության իրավունքը ա-
նարգ ոտնահարողներին սպանիչ խռաքերով դատապարտողի մար-
տական դիրքերում: Իր «Ալեքսանդր կայսրը Փարիզում և Նապոլեո-
նի անկումը» գեղես անտիպ հոգվածում Աբովյանը գրում է. «Այն
միջոցին, երբ Նապոլեոնը զազանություն էր անում Մոսկվայում,
կարո՞ղ էր արդյոք Եվրոպան հույս ունենալ, թե Ալեքսանդրը նրե-
վան կգա Փարիզում: Սա ինքը ոտաների բարեկամը լինելով...
հույսը դրել էր իր արդար գործի վրա, իսկ նա իր պատվասիրու-
թյան կատաղությանը ինչպես մի հանդուգն բռնակալ եվրոպական

¹ Խ. Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր ևրորդ, ԳԱ
Հրատարակչություն, Երևան, 1948 թ, էջ 66:

աղգերի խաղաղութունը զորքերով հարձակվեց Ռուսաստանի տահմանների վրա»:

Աբովյանը գտել է լավագույն խոսքը՝ խաղաղությունը, բնութագրելու համար ժողովուրդները ստրկացնելու նպատակով կազմած զորաբանակները:

«Նապոլեոնը, — գրում է Աբովյանը, — խաղաղության դաշինքը խախտող է, մարդկային օրենքը արհամարհող, ամբողջ աշխարհի անհաշտ թշնամին, թե իր եղևնագործությունները մտածելով Ռուսաստանը կորստյան մատնել, նպատակ ուներ միանգամայն իր հպարտությամբ ստրկության շղթաների մեջ առնելով, իրեն ենթարկել տիեզերքը, և կառավարել այն միապետական սրով: Իրեն ծառայության ենթարկված աշխարհի և իրենց հայրենիքին դավաճանած, թշվառության կորստի մատնված մարդկանց վիճակը պարզապես ցույց էր տալիս թե նա կործանում է ազատությունը և ձգտում է իրեն ենթարկել ամբողջ աշխարհը: Նապոլեոնը ոչ միայն մտածում էր ստրկացնել ժողովուրդներին, այլև արմատախիլ անել նրանց, որոնք օտարին ծառայելու համար շէին ծնված»:¹ Սակայն ինչով վերջացավ արյունով արբեցած և սխառասիրությամբ կուրացած Նապոլեոնի դազանային ձգտումը՝ բնաշնջման սպառնալիքով ստրկաբար իրեն ծառայեցնելու ժողովուրդներին: Շուտով վրա հասավ «լուսավորյալ» բարբարոսների խայտառակ կործանումը ի դաս և ի խրատ ժողովուրդների բոլոր կեղեքիչների, մարդկության թուրքազանաբար թշնամիների:

«Ռուսաց զորքի բնտիր հրամանատար Միրայել Սմոլենսկին,² շարունակում է Աբովյանը, — Հոռմի Կամելոսի նման անհնաբին հարվածներ հասցրեց թշնամիների զորախմբին: Եվ երբեմն իրենց լուսավորությամբ գոռոզացող այն բարբարոսների ոսկորներն ու զենքերը դաշտի փոշու հետ խառնվելով, ցույց էր տալիս նրանց խայտառակությունն ու անպատիվ լինելը»:

Ապա սպանիչ իրոնիայով Աբովյանը ավելացնում է. «Եվ այն անպարտելի զորագլուխը, անհամեմատելի և միակի երեսուն մեծամեծ պատերազմներ էր մղել և ձգտում էր զինվորական փառքով և հաջողությամբ նսեմացնել մեծ զորապետների ամբողջ փառքը, կորցնելով իր նախարարներից ամենաբնտիրներին և մեր մեծահրաշ դարը, փախուստի է դիմում իր գնդից մնացած մի քանի դա-

¹ Հայկական ՍՍԻ ԳԱ Մ. Արեղյանի աշխ. Դեպի հանություն Ինստիտուտի Գրական Թանգարան, Աբովյանի արխիվ, № 37:

² Քոստը Գուստուզովի մասին է:

տարեկապորտների հետ: Նապոլեոն մեծը, որ ամբողջ աշխարհին սքանչելի երեաց, նրա հոգու բոլոր ձիրքերն անհետացան և նրա փառքը թեթևաբաց ստվերի պես հյուսիսային հողմից քշվեց: Գրանից հետո Նապոլեոնի արյունահեղ «տաղանդի» լուսավորչալ երկրպագուներին, այլևս ժշինչ չէր մնում քան եթե միայն դարձանքով բացականչել. «Մի՛թե այս այն մեծ զորավարն է, որից զոգում էր Եվրոպան»:

Պարզապես դարձացնում է Աբովյանի հետևողականությունը՝ անկախության համար բռնության դեմ պայքարող ժողովուրդների արդարացի շահերը պաշտպանողի իր դերում: Մեծագույն կրթով նա նշալակում է բռնակալությունը — բիրտ ուժը, որտեղ էլ այն արտահայտվելու լինի, որ ժողովրդին էլ այն սպառնա, բռնությանը զոհը հարազատ հայ ժողովուրդն է, հարևան աղբյուրների, հեռավոր նեգրը կամ հնդիկը, թե Աբովյանի առանձին սերն ու համակրանքը վայելող ռուս ժողովուրդը: Բոլոր դեպքերում Աբովյանը ճնշված և հարստահարված ժողովուրդների պաշտպանության դրոշակակրի իր ազնիվ դերի մեջ է:

Այդ նույն հետևողական հայեցակետով էլ պայմանավորվում է հակառակ երևույթի նկատմամբ Աբովյանի միանգամայն հակադիր վերաբերմունքը՝ արտահայտված նույնպիսի կրթով, ինչ որ առաջին դեպքում:

Եթե ազգեր կործանող պետությունների նկատմամբ Աբովյանը զայրույթի և նշալակության ցասկոտ խոսքեր է ասում, հասկանա մեծագույն խանդավառությամբ դրվատում է այնպիսի պետությունների և ժողովուրդների, որոնք ձեռք են մեկնել օտար լծի տակ կեղեքվող ժողովուրդներին, այդ ժողովուրդների նկատմամբ օրեկտիվորեն ստանձնելով ազատագրողի միսիան: Այսպես, օրինակ, Աբովյանը ամբողջ մարդկության ճակատագրի համար մեծ ու փրկարար է համարում ռուսների՝ Նապոլեոնի դեմ տարած փայլուն հաղթանակը, մի հաղթանակ, որ նշատակում էր ամենահանդուգն և կատաղի բռնակալի ահեղ սպառնալիքից տասնյակ ժողովուրդների փրկություն. «Լեյպցիգի պատերազմի օրը, — գրում է Աբովյանը վերոհիշյալ հատվածում, — ռուսները քանի քանի չլսված և շտեմված արիությանը և քաջությանը ճակատամարտերով՝ մեծամեծ օրինակ ծառայեցին աշխարհին, որով պանծալի գործեցին իրենց ամբողջ Եվրոպայի կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, ամբողջ աշխարհի առաջ: Հետագա սերունդները անհավատալի հիացմունքով կկարդան մեր ժամանակակից տարեգրությունը, որ անհա-

մեծատելի է նախկին ժամանակները հետ, որ այնքան սքանչելի ձևով գովերգեցին նախկին մատենագիրները»։

«Բայց հրաշափառ դարն Ռուսաստանի ի համաշխարհական պատմութեան ակաւանի իսկապես բնդ 1812 ամի», — գրում է Աբովյանը իր «Նոր տեսական և գործնական քերականութիւն Ռուսաց վասն Հայոց»¹ անտիպ աշխատութիւն մեջ։ Աբովյանի խորին համոզմունքով այդ դարը հրաշափառ դարձավ Ռուսաստանի համար, շնորհիւ այն բանի, որ ռուս մեծ ժողովուրդը մի մարդու պես համախմբվեց ազատագրական պայքարի գրոշի ներքո՝ պայքարելու համար ընդդէմ ժողովուրդների ստրկացնողիւ «Հին և նախագահ մայրաքաղաքն Մոսկով», — կարգում ենք նույն տեղում, — յայս սակաւ առեալ եղև ի գաղիացոց և իբրև զհո հաստնեցաւ բոցոյ։ Բովանդակ Ռուսաստան ձգեաց յայսմ վայրի զսուսերն վրեժխնդրութեան։ Ծերբ, տղայք և կանայք սպանանէին զթշնամին։ Եվ երկիրն քրն իսկ է հաս ի թիկունս Ռուսաստանի, այնդի մահաբէր զենք սով և ցուրտ ջնջէին զեկս միաբանի միասին»։

Ռուսական բանակի Փարիզ մտնելը Աբովյանը համարում է պատմական մեծ իրադարձություն։ «Մեծ էր հիրավի և անմոռանալի ռուսաց Փարեժ մտնելը, — գրում է Աբովյանը «Վերք Հայաստանի» վեպում² Սեկայն Աբովյանը նույնքան և նույնիսկ առավել մեծ է համարում Ռուսաստանի դերը Կովկասյան ժողովուրդների կյանքում։ Ի հակադրություն եվրոպացիների, նրանք ոչ թե եկան Կովկասյան ժողովուրդներին բնաջնջելու, այլ բնաջնջումից պաշտպանելու։ «Այլ եվրոպացիք Ամերիկա ավերեցին, հողի հաւանարեցին, ռուսք Հայաստան կանգնացրին ու ասիացւոց բիրտ, գաղան ազգերին (պարսիկներին և օսմանցիներին — Հ. Մ.) մարդասիրություն ու նոր հոգի տվին», — գրում է Աբովյանը «Վերքում»³։

* * *

Մերկացնելով Արեւմտյան Եվրոպայի պետութիւնների նվաճողական ձգտումները, աշխարհի բազմաթիւ ժողովուրդներին նկատմամբ նրանց բռնած թշնամական դիրքը, Աբովյանը այնու-

¹ Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Մ. Արեղյանի տնօրէն Գրականութեան Ինստիտուտի Գրական Թանգարան, Աբովյանի արխիւ, № 27։

² Խ. Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր երրորդ, ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երևան, 1948 թ. էջ 179։

³ Տես նույն տեղ, էջ 180։

հետև նույն հումանիստական գիրքերից հանդես է գալիս Արեմտյան նվիրագրի գիտություն, հատկապես պատմագիտության բնագավառում: Այդ գիտությունը Արեմտյանը համարում է ոչ անաշու, կաշառված գիտություն, գիտություն, որը բացառապես ծառայում է հզոր պետությունների շահերին, նպաստում նրանց էքսպանսիվ ձգտումներին, ոտնահարելով թույլ, ճնշված և հարուստահարված ժողովուրդների ու պետությունների քաղաքական ու տնտեսական շահերը:

Խորագույն վրդովմունքով բողոքելով, որ նվիրական պատմաբանները անարդարացի կերպով մոռացության են տվել հայ ժողովրդին ու նրա հարուստ պատմությունը և ընդհանրապես դատապարտելով նրանց ոչ անաշու լինելը, Արեմտյանը «Վերք Հայաստանի» վեպի սևագիր վարիանտում գրում է. «Բն սիրելի որդիքը պատմության նրանք են՝ որ շատ քաջություն արին, ոչինչ ազգ ուրեմն էնքան բռաբիտն, էնքան պսակ պետք է շատանար որքան Հայք, բայց ի՞նչ անեմ՝ լեզուս կարճ ա, ձեռս բարակ, երկինքը բարձր, երկիրը խոր, անտեր ազգին ով մտիկ անում, աշխարհս զոռովին ա գլուխ վեր բերում, ծունկը համբուրում ու պատմագիրքն էլ ըստ մեծի մասին եվրոպացի ըլելով իրենց ազգերին են առաջ քաշում»:¹

Մի այլ տեղ՝ «Ի վերա հայրենասիրության» անտիպ նամակաձև երկում² Արեմտյանը իր ժողովրդի բազմազարյան ծանր ճակատագրի առնչությամբ դարձյալ հիշելով նվիրագրիների կողմից անտեսված նրա բարեմասնությունները, խորին վրդովմունքով գրում է. «Ով՝ անաստված է, անիրավ, անգետ, որ զայսպիսի առաքինական հոգի ազգին մերոյ ուրացեալ, ոչ զզասցի և ծանիցէ լիովին զհարգն հայոց: Մեծ է հոգի հայոց, ի ճակատիս պատմութեան և ի միտս բարեկամին մարդկութեան»:

Այստեղ բերած փաստերի մեջ ուշագրավը հարցի սկզբունքային կողմն է: Նվիրական ուսուցիչն պատմագիտության վերաբերյալ թեև Արեմտյանը իր սկզբունքային գիտությունը հիմնավորում է իր ժողովրդի նկատմամբ ունեցած այդ գիտության անբա-

¹ Խ. Արեմտյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», Երրորդ հատոր, ԳԱՀրատարակչություն, Երևան, 1948 թ., էջ 305:

² Հայկական ՍՍՏ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության Ինստիտուտի Գրական Թանգարան, Արեմտյանի արխիվ, № 57:

քեհաճ վերաբերմունքի փաստով, սակայն դրանից հարցի կարևորությունը չի նվազում և խնդրի սկզբունքային նշանակությունը չի կորչում: Արտվյանի համար իր ժողովրդի օրինակը՝ իբրև աշխարհի ամենամեծիմաց ժողովուրդներից մեկի՝ խիստ բնորոշ էր և հենց դրա համար էլ Արտվյանը առաջ է բերում ա՛յդ օրինակը:

Եթե մեկնաբանելու լինենք վերը առաջ բերած Արտվյանի տողերի իմաստը, ապա կտեսնենք, որ այնտեղ արտահայտված է մի խիստ կենսական դադափար, ըստ որի եվրոպական պատմաբանները ստրկարար գուլիս խոնարհելով բիրտ ու կործանարար ուժի առաջ, միշտ էլ փառաբանել են զորեղ աշխարհակալներին, պատերազմներ հրահրող և աշխարհակործան արշավանքներ ձեռնարկող պետություններին, անարդարացի կերպով մոռանալով այն ժողովուրդներին, որոնք զենք են վերցրել և անհավասար կռվի մեջ մտել բարբարոս ուժերի դեմ, իրենց հերոսական պայքարով պատվար դարձել՝ և՛ իրենց և՛ հարևան ժողովուրդների համար: Վեա է իսկապես այլ մեծագործ, — գրում է Արտվյանը, — ազգ մեծ, որ ի յորձանս բիրատեսակ փորձանաց և վտանգաց, պահպանեաց զանձն, և ոչ կերակուր եղև համակործան հեղեղին»¹

Բայց հակառակ Արտվյանի այս ճշմարիտ հայացքին, եվրոպական պատմաբանները փառաբանել ու հռչակել են աշխարհներ քանդող ռեկ կապից կտրած հարամիս Չինգիզ-խանի, Թամուր Լանգի, Նադիր Շահի և այլն: Իր մի գրույցի² մեջ Արտվյանը Ալեքսանդր Մակեդոնացուն համեմատելով մի ծովահենի հետ, նրանց մեջ միայն մի տարբերություն է տեսնում. այն, որ ծովահենը փոքր ավազակ է, իսկ Մակեդոնացին մեծ ավազակ, որի համար և նրան փոխանակ ավազակ ասելու, անվանում են աշխարհակալ: «Պատմությունը մեծ մեծ ազգերի ա զուլուղ անում»³, — դառնությամբ արձանագրում է Արտվյանը:

Ժողովուրդների ինքնապաշտպանության համար մզած պատերազմի մեջ Արտվյանը տեսնում է բարոյական խոր իմաստ, հիմնրված ամեն մի ժողովրդի գոյություն պատմական և բնական իրավունքի վրա:

Ի հակադրություն նվաճողական պատերազմների ազատագրու-

¹ «Ի վերայ հայրենասիրութեան», տես Հայկական ՍՍԽ Դիտությունների Ակադեմիայի Դրակոն Թանգարան, Արտվյանի արխիվ, № 57:

² «Նախաշավիղ», Հայպետհրատ, Երևան, 1940 թ., էջ 87:

³ Խ. Արտվյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատար երկրորդ, ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1948 թ., էջ 123:

կան պայքարի մեջ է, որ ըստ Աբովյանի, ժողովուրդները դրսևորում են իրենց բարձր արժանիքները, անձնազոհ հայրենասիրություն, հերոսականություն՝ հատկություններ, որոնք բարոյական, դաստիարակչական մեծ իմաստ ունեն և կարող են մարդկության համար լինել ուսանելի:

Սակայն այդ չէ, որ շահագրգռում է եվրոպական պատմաբաններին, նրանք հեռու են ալդալիսի ազնիվ շահագրգռությունից: Նրանք անարգաբար խոնարհվում են հզորների առաջ: «Պատմությունը, անհավատարիմ պատմությունը հայի համար պապանձվել ա... ու էն ազգերին միայն գլուխ վեր բերի ու անարգաբար, կեղծավորությամբ տակը մտնի, որ թաղավորություն ունեն ու պատմություն գրողին կամ պարզև, կամ պատիժ կտան...» Այս զայրացուցիչ անարդարության դեմ, իբրև ցանկոտ բողոքի արտահայտություն, Աբովյանը հաջորդ տողերում գրում է.

«Հալլուրավոր ազգեր ջնջվեցին, Հայք իրանց գլուխը մինչև էսօր էլ պահեցին, բայց ափսո՛ս, ինչի՞ չի աշխարհներ քանդեցին դադանի պես, որ պատմությունը լայաղ անի՝ նրան էլ իր գոշին կպցնի, նրանց էլ գրկի ու իր օթախը տանի»:¹

Արևմտյան եվրոպայի պատմաբանները և պատմական գիտությունը ծառայել են եվրոպական պետությունների նվաճողական ձգտումներին և այդ տրամաբանությամբ ղեկավարվելով նրանք փառքի լուսապսակով են զարդարել այնպիսի գլուխներ, որոնք փշյա պսակի էին միայն արժանի: Նույնիսկ Աթիլլայի, Լենգֆեմուրի և Չինգիզխանի պես արյունարբու աշխարհակալները չեն զրկվել այդ պատմաբանների շնորհից: «Գաղանաբարսյն Ատտուլայ», «Կատաղին Չինգիզխան», «անկուշտ Թամուրանգ», ահա թե ինչպես է որակում Աբովյանը նրանց, որոնց համար արևմտեվրոպական պատմագրությունը իր բառապաշարում ունի «հանճարեղ գորավար», «մեծ աշխարհակալ» և այլն մեծարանքի խոսքեր: «Մահաբերի ոտք նոցա, — գրում է Աբովյանը նույն անձանց մասին, — բարձին, ջնջեցին զերեսաց երկրի զամենայն գործս, մարդկան, որ ջնջեցին դառն նոցա հոգիք: Եվ ապա՝ Անապատ դառնայր, ուր ոտք նոցա մխէին»:² Ինչպես տեսնում ենք սրանք նույնպիսի որակումներ են, ինչ որ Աբովյանը գործ էր ածում արևմտա-եվրոպա-

¹ Խ. Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր երրորդ, ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1948 թ., էջ 305:

² «Ի վերայ հայրենասիրութեան», տես Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան Գրականության Ինստիտուտի Գրական Թանգարան, Աբովյանի արխիվ, № 57:

կան պետությունների նկատմամբ՝ Ամերիկայի և Աֆրիկայի ժողովուրդների հանդեպ գործ դրած նրանց բարբարոսությունների առթիվ։

Աբդուլասով, Աբովյանի աշխարհայացքում հիմնական մի գիծ է անցնում՝ հանուն ազատության ու անկախության գեներ վերցնողներին դրվատելու գիծը։ Բռնակալը հարազատ երկրի ու ժողովրդի թշնամին է թե՛ մի այլ բռնադատված ժողովրդի ու երկրի, միևնույն է, դահիճ է նա, թշնամի մարդկային ցեղի, նրա մասին երկու կարծիք չի կարող լինել։ Այդպես էլ հայրենիքի ազատության համար մարտնչողները, ինչ ազգության էլ նրանք պատկանելիս լինեն, ինչ հայրենիքի զավակներ էլ նրանք հանդիսանան, Աբովյանի առաջ ներկայանում են նրանք հերոսական փառքի լուսապսակով, իբրև իսկական հերոսներ, իբրև մարդկության ազնիվ քարեկամներ։

Խիստ Ուշագրավ են նաև Աբովյանի գիտողությունները արևմտա-ևվրոպական գիտական մտքի մի քանի այլ կողմերի՝ նրա սահմանափակության, որոշ նախապաշարմունքներից զերծ չլինելու և գիտական, էքսպերիմենտին թերահավատության մերաբերվելու մասին։ Փորձի նկատմամբ արևմտա-ևվրոպական գիտական մտքի որոշ ներկայացուցիչների թերահավատ վերաբերմունքը, գիտական մեթոդով որևէ խնդրի լուսաբանելու փոխարեն, հակագիտական գրույցների և առասպելաբանությունների առաջ խոնարհվելն ու դրանց տուրք տալը, ահա թե ինչպիսի երևույթներ է Աբովյանը դատապարտում։ Աբովյանին նման կարգի գիտողության առիթ է տվել Արարատի գազաթը բարձրանալու կապակցությամբ որոշ գիտնականների արտահայտած թերահավատ վերաբերմունքն ու կասկածները, որ հատկապես սուր բնույթ ստացավ Պարրոտի «Reise zum Ararat» գրքի 1834 թ. Բեռլինում հրապարակ գալու առնչությամբ։

«Գյոտինգյան գիտական հայտարարություններում» արտահայտված կասկածանքի և գերմանացի գիտնական Շոպենի՝ մամուլում ունեցած ելույթների կապակցությամբ է, որ Աբովյանը հարկ է համարում հանգես գալու, և ահա, 1835 թ. սկզբներին Պետերբուրգում եղած ժամանակ, տեղի գերմանական թերթում հրապարակում է իր ճնոր վկայություն պ. պրոֆեսոր Պարրոտի՝ Արա-

բառի գազաթիւ բարձրանալու մասին» հոգւածը, մի հոգւած, որի նպատակն էր ցույց տալու այդ առթիւ նմրոպայում եղած բոլոր կասկածանքների անհեթեթութիւնը:

Հոգւածի առաջին իսկ պարբերութիւնից մենք զգում ենք հեղինակի խոսքի մարտնչող տոնը: Կոնկրետ փաստից ելնելով Արուստանի բնութագրական պայքար է հայտարարում ընդդէմ նախապաշարմունքների և սահմանափակութիւն, որ անհամասեղելի է համարում առաջավոր նմրոպական գիտական մտքի հետ: Արուստանը գրում է. «Եթէ իմ հայրենակիցները շեմեցան հաշտաւորում որ պ. քաղաքական խորհրդական Պարրոտը Արաւատի ամենաբարձր գազաթիւ է բարձրացել, այդ եւ վերագրեցի այն ամանդութիւն, որ խոր արմատ է գցել նրանց սրտերում, ինչ որ նրանք պատմում են սուրբ նախահայր Հակոբի մասին: Առասպելը հայտնի է... բայց որ մի կրթւած նմրոպացի կարող էր բարձրանալ ու ճշմարտութիւն մասին կասկածել, ինձ համար խիստ անբացատրելի է: Սակայն, դժբախտաբար հայտնվեց, որ նույնիսկ գաղափար նմրոպայում գտնվում են անձնավորութիւններ, որոնք դեռ ավելի եւ անտիպապաշտ, սահմանափակ, կանխակալ կարծիքավոր են երևում, քան այն բնութիւն պարզ մարդիկը»¹ Ինչպես կարելի է եզրակացնել հետագա տողերից, այս հոգւածով Արուստանը պատասխանում էր ոչ միայն Շոպենին և «Գյոտտեիցյան գիտական հայտարարութիւնների» հոգւածագրին, այլ, ըստ երևույթին, նաեւ այնտեղ, Դորպատում և Գերմանիայում այդ առթիւ գերմանացի գիտնականների շրջանում եղած կասկածանքներին ու թերեւ իրեն, Արուստանին ուղղված հանդիմանական խոսքերին: «Բայց թե կամենայի պատմել,— գրում է Արուստանը,— թե ինչ տեսակ վիրավորանքներ կրեցի եւ իմ ճշմարտութիւն համար, ոչ միայն հայերից, այլ նաեւ ուրիշներից...» (ընդգծումը մերն է—Հ. Մ.): Անշուշտ այդ «ուրիշներին» նկատի ունի Արուստանը, երբ գրում է. «Ուրեմն եւս ասում եմ այստեղ, Պետերբուրգում, դրդված մաքուր զգացմամբ դեպի ճշմարտութիւնը, այո՛, եւ հաստատում եմ ամբողջ նմրոպայի առաջ, որ եւս պ. քաղաքական խորհրդական Պարրոտի հետ երրորդ փորձի ժամանակ Արաւատի գազաթիւ եմ բարձրացել...»: Եվ ասաւ. «Առանց իմանալու, թե գիտական նմրոպան դրան ինչ արժեք կտա,

¹ Դիւան Խ. Արուստանի, Արմֆանի Հրատարակչութիւն, Երևան, 1940 թ., էջ 234:

Ասիայի խորքում ամենաերջանիկ մարզն էի, որովհետև գտնվեցի իմ նախնիքների վայրում»¹

Աբովյանի համոզմունքը կրթված և գիտնական եվրոպացիների սահմանափակության մասին ավելի ևս խորանում է, մասնավորապես երբ նա տեսնում է հակառակ երևույթը իր հայրենիքում՝ հասարակ և համեստ որոշ անձերի մոտ:

«Որովհետև, — գրում է Աբովյանը, — այս վերջիններիս մեջ էլ կային անձնավորություններ, որ մեզ երջանիկ էին համարում անհասանելիին հասած և այնպիսի մեծ պատվի արժանացած լինելու համար: Օրինակի համար, հիշում եմ սուրբ Հակոբի ծեր և բարեպաշտ վանահայր Կարապետին, որը շնայած ոչ գիտություն ունի, ոչ էլ մի առանձին աշխարհափորձություն, այլ միայն շնորհիվ իր ուղիղ մտածողության, միանգամայն դրավեց մեր բոլորիս սրտերը»²

Արևմտաեվրոպական գիտնականների նախապաշարմունքներին սուրբ տալը մերկացնելու տեսակետից, խիստ բնորոշ է նաև հետևյալ փաստը:

Իր «Ամերիկու լիս քցիլը» աշխատության մեջ, առաջ բերելով Աֆրիկայի մասին եղած զանազան առասպելաբանությունները, Աբովյանը խստագույնս դատապարտում է նման անհեթեթ կարծիքների հավատացողներին, առաջադրելով փորձի միջոցով ճշմարտությունը հասու լինելու գիտական սկզբունքը, մի սկզբունք, որ Աբովյանի խոր համոզմունքով միշտ չի որ կիրառություն է գրեթե ամ արևմտաեվրոպական գիտնականների կողմից: «Շատ մարդիկ էնպես էին կարծում, թե Աֆրիկա ոչ տուտ ունի, ոչ տակ, բայց էս կարծիք էր միայն ու կարծիքս հավատալ ու բանը մտքով չփորձել, կնշանակի իր ձեռքով աչքը կալնել: Գնացողը չէր էլել, էկող չէր էլել: Հին ժամանակից էղպես մեկ պառավի մասալա մնացել էր, թե Աֆրիկա պտտիլ չի կարելի ու լսողն էլ տաղ էր անում, բերանը սրբում: Որն ասում էր, թե հենց մի քիչ առաջ զնա մարդ, գրելին կրակ կթափի, կերի, որն ասում էր՝ վիշաք ու տասը դիւանի գազաններ մարդի սաղ սաղ կուլ են տալիս, որը՝ թե դժոխքը բերանը բաց, հազար վերստ տեղից նավերը քաշում, փորն է ածում, որն էլ թե ջամաղն էնպես ա բռնած, որ ղուշն իր թևով չի կարող վրովը թռչիլ:

¹ Դիվան Խ. Աբովյանի», Արմֆանի Հրատարակչություն, Երևան, 1940 թ., էջ 235:

² Տես նույն տեղը, էջ 234—235:

էսպէս դեռ չգնացած, չտեսած, ամեն մէկը իր տանը նստած մեկ երազ էր տեսնում: Ի՞նչ ասես որ մարդիս շոր գողգորցը դուռ չի դա, բայց վայ նրան, որ էսպէս ափուտ շափուտ խոսքերին կհասկատա ու իր աստծու տված խելքը ջուր կանի հետը կխմի»¹

Աֆրիկայի մասին ստեղծված այդ պատաժական զրույցներին առնչութիւնով, կծու կերպով ծաղրելով եվրոպական գիտութիւնն ու գիտնականներին, Աբովյանը ափիքը չի փախցնում որպէսզի մի անգամ ևս իր ընթերցողներին հիշեցնի նույնպիսի պատաժական նախապաշարմունքներից սնունդ առած տարակուսանքները Արարատի գաղաթը բարձրանալու հարցի առնչութիւնով:

«Մեկ էսպէս բան էլ մեր երկրումն անց կացավ ու մինչև էսօր էլ շատ մարդ գլխապատառ, դովթալար չանա է տալիս, թե՛ չէ՛ կարելի, ցուրտն ու ձիւնը մարդի կուտեն: Բայց ո՛չ ցուրտը արջ ա, ո՛չ ձիւնը վիշապ, առաջ փորձիր, փանիխարար— հետո նստիր տունդ պարապ»²

Իհարկէ ոչ պատահականորեն է Աբովյանը վերհիշում Արարատի գաղաթը բարձրանալու հետ կապված նույն եվրոպացիների նույնքան անհիմն կասկածներն ու անհեթեթ կարծիքները. նա անշուշտ ընդհանուր կապ է տեսնում այդ երկու իրարից անկախ փաստերի միջև, փաստեր, որոնք ապացուցում են եվրոպական գիտական մտքի որոշ ներկայացուցիչների խեղճութիւնն ու սահմանափակութիւնը, ընդդէմ որի Աբովյանը պայքարում է անհաշտ ու հետևողականորեն, հանուն ճշմարիտ գիտութեան և առողջ բանականութեան:

Աբովյանը խիստ շեշտված բացասական վերաբերմունք է հանդես բերել նաև եվրոպական աղգութիւնների վերնախավերի կենցաղի և նիստ ու կացի ալյանդակ կողմերի նկատմամբ: Սլենելով այն բնական սկզբունքից, որը քարոզում է թե մարդ որքան պարզ ապրի, այնքան ավելի հեռու կլինի ապականութիւններից և այնքան ավելի երջանիկ կլինի, Աբովյանը դաժան խստութեամբ ձաղկում է՝ շուշլութիւնը, ժլատութիւնը, գեղխութիւնը, փառասիրութիւնը, դաժանութիւնը, գազանային կրքերը, արատներ, որոնք դերազանցապէս լինելով անաշխատ կյանքի հետեանք, բնականա-

¹ Խ. Աբովյան, «Ընտիր երկեր», հատոր երկրորդ, Հայպետհրատ, 1940 թ., էջ 303:

² Տես նույն տեղը, էջ 303—304:

բար մեծ շահերով տեղ են գտնում իշխող վերնախավերի շրջաններում:

Մասսայական ընթերցողին նկատի ունեցող Արուսյանի «Զվարճալի ու կարճ պատմությունք» խորագիրը կրող գրքույկի բաժիններից մեկը վերնագրված է այսպես: «Գծություն, կատաղություն, տխմարություն, զվարճություն, զեղխություն, ժլատություն (նաբաղություն)»:

Մարդկանց ինչպիսի արարքներ է, որ Արուսյանը որակում է «գծություն, կատաղություն, տխմարություն» բառերով: Հեղինակը այդպիսի բնութագիր է տալիս իշխանությունից և հարստությունից դաժանացած ու անբարտապանացած, պարսպ և պորտաբույժ կյանքից հզիսացած և անառակացած, շալլություն կամ ժլատության մեջ ծայրահեղության հասած մարդկանց:

«Զվարճալի ու կարճ պատմությունք», ինչպես նաև «Պարսպ վախտի խաղալիք» ու ժողովրդական ընթերցանության համար գրված մյուս գործերը Արուսյանը հորինում է այն նպատակով, որպեսզի ժողովրդին խելացի դրաղմունքի միջոց տա: Բնորոշ է այդ տեսակետից «Զվարճալի ու կարճ պատմությունքի» առաջին պարբերությունը: «Պարսպ մարդն էլ, աշխատավորն էլ՝ եթե փող ունի ու ժամանակ, կուզեն, որ մի քիչ ֆիքրները ցրվեն, կամ քեֆ անեն: Առաջինն էնդուր համար՝ որ չգիտի՝ թե ինչպես իր ժամանակն ու փողը բանացնի, երկրորդը՝ շունքի շատ աշխատելուցը զորությունը հատնում ա: Մինն կուզի, որ ժամանակը կորցնի, մյուսը՝ դճա ալելի զորություն ստանա, որ լավ աշխատի»¹ Ինչ ենք տեսնում այնուհետև, որպեսզի հեղինակը աշխատավորին հնարավորություն տա «դճա ալելի զորություն ստանա, որ լավ աշխատի» և ամենադիմալորը՝ որպեսզի աշխատավորին օգնի հաստատ կանգնելու աշխատավորական կյանքի և դրա վրա խաբսխված աշխատավորական ազնիվ ու բարոյական նիստ ու կացի, բնավորության, հոգեբանության և աշխարհայացքի դիրքերում, Արուսյանը հորինում է իր գրույցները, որոնց հերոսները գերադանցապես նրանք են, որ չգիտեն թե ինչպես իրենց ժամանակն ու փողը վատնեն, ուստի և ընկնում են ապականությունների դիրքը, այլանդակվում՝ կորցնելով իրենց մարդկային դեմքը: Անաշխատ կյանքով ապրող վերնախավերի բացասական օրինակով Արուսյանը մարդկային կյանքի վերաբերյալ իր գրական հայացքներն է շարադրում, գրանով իսկ

¹ Ս. Արուսյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր չորրորդ, ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1947 թ. էջ 55:

զգուշացնում աշխատավորությունը հետումնալ ապականությունն-
րից: Մակայն, այս գրույցների մեջ ո՞րն է էականը, այն, որ հիշ-
ված բացասական երևույթները նա ցույց է տալիս դարձյալ եվրո-
պացիների մոտ, այն խորը համոզմունքով, որ վերոհիշյալ բացա-
սական երևույթների բնորոշ և տիպական կրողները եվրոպացիք
են:

Գրքի առաջին մի քանի էջերը հատկացնելով հոռմեական կայ-
սերների գծությունների և կատողությունների նկարագրությանը,
խստագույն կերպով դատապարտելով բարբարոսական ժամանակ-
ների գոռոզ արքաների և իշխանների վայրի վարքն ու բարքը, Ա-
բովյանը անմիջապես անցնում է նոր ժամանակներին՝ «պատվա-
վոր» տեղը հատկացնելով հատկապես նվրոպային: «Հիմիկ նվրո-
պիցը խոսանք», — գրում է Աբովյանը և շարունակում իր պատ-
մությունը: «Գոռուզն Վալլենշտեյն՝ որ Ավստրիո թագավորի զորա-
պետն էր ու երեսուն տարի նեմեցի երկիրը կռիվ տալով քանդեց,
որ լուտերի հավատը կործանի ու կաթալիկի օրենքը հաստատ պա-
հի, չունքի նեմեցի շատ փայլ լուտերական էր դարձել, էս զորա-
պետը երբ իր գործը թողեց, էնպես տներ, ամարաթներ շինել տալ
տվեց, որ նմանը չկար: Մենակ երեք հարյուր ձի ուներ գոմումը
կապած, բայց ի՞նչ գոմ, մեկ հոշակապ ամարաթ: Ախոռները մար-
մառից էր, միջումը շատրվաններ, տակը պղնձից շինած: Վաթսուն
ազնվական տղա, մախմուռ ու ոսկեթիկ շորերով դարդարված՝ նրա
սուֆրի վրա դուրսդ պետք է անեին: Հիտուն թիկնապահ սալդաթ
նրա տան դարավուլ էին... Բոլորն իր գլուխը շհանց տալու համար
էր»¹, — եզրափակում է Աբովյանը:

«Էսպես բաներումը ինգլիզները դհա զոչաղ են», — քիչ ներքե
ավելացնում է հեղինակը, բերելով օրինակներ նաև անգլիացիների
կյանքից:

Լուսավորությունն ու կուլտուրան շատ էլ չեն մեղմել մարդ-
կանց բարքերը, իշխանամոլությունը, փառասիրությունը, զեղխու-
թյունը շարունակում են մնալ իբրև իշխանավորների անբաժան
ուղևիղիցներ: Քաղաքակրթությունը չվերացնելով հին զարերից ժա-
ռանգություն մնացած մոլությունները, իր հետ բերել է նոր տեսա-
կի բարբարոսություններ: Այս է Աբովյանի եզրակացությունը իր
թերած փաստերից:

ժլատությունը, բուրժուական կենցաղի այդ բնորոշ առանձնա-

¹ Խ Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր չորրորդ, ԳԱ
Հրատարակչություն, Երևան, 1947 թ., էջ 60—61:

հատկություններից մեկը, նույնպես Աբովյանը մարդկային գծությունների կարգն է դասում: «Հիմիկ էլ նաքյազության (ժլատության) գծերի վրա խոսանք», — գրում է Աբովյանը: Իրենց ալյանդակ, անբնական և անմարդկային արարքներով եմբռացի ժլատության գծերը ոչնչով ևս չեն մնում շռալության և զեղխության գծերից: Շենքի ձեռքից խլած ուկորով սուպ հիոդ միլիոնատեր ժլատները իրոք որ խելագարներ են: Ժլատը նույնքան է դոխտ է, որքան շռալը, վատնողը: Այդ երկու կրքերն էլ հակահասարական բնույթ ունեն: Աբովյանը անգլիացի միլիոնատեր ժլատ Ժան էլվեզին անվանում է «աղբատ մարդ»: Բերելով ժլատության բազմաթիվ օրինակներ, վերջում իբրև եզրակացություն, Աբովյանը գրում է. «Էսպես պետք է փող դատած, կարելի ա բազի մարդ մտքումը ասի, բայց հարամ ըլի էն փողն էլ, էն կյանքն էլ, որ էսպես մարդ կունենա: Փող, աչքդ հող, մի դատիր ինչպես գող, այլ վաստակիր վայելիր, քեզ էլ պետք արի, այլոց էլ»¹ Աբովյանի առաջադրած սկզբունքը բացահայտում է աշխատավորի արդար վաստակի և դրա ազնիվ վայելքի երջանկության հումանիտական բնույթը: Այդպիսի երջանկությունը ոչ թե ձեռք է բերվում ի հաշիվ ուրիշների զժբախտության, այլ հիմք է դառնում հասարակական բարեկեցության:

Աբովյանը ցույց է տալիս, որ այսպես կոչված լուսավոր ազգերի կենցաղում եղած որոշ դրական երևույթները հաճախ ծայրահեղության հասնելով ախտի բնույթ են ստանում՝ հանգեցնելով իրենց հակադրությանը: Այդպես է, օրինակ, մարքասիրությունը՝ «Ով ա լսել, — զարմացած հարցնում է Աբովյանը, — թե րամուզությունն էլ մարդի կգժվացնի. գինին, արանդը հեսարի, ամա թամուզությունը, թամուզությունը»: Եվ Աբովյանը առաջ է բերում էդմոնդ անունով մի հարուստ անգլիացու օրինակ: «Էս պատվելին, — գրում է Աբովյանը, — էնքան տուն ուներ բռնած քրեհով, ինչքան ամիսը օր ունի, այսինք երեսուն ու մեկ տուն: Ամեն տան թախումը ջոկ էր. շորից բռնած գնաս կառավար, յորդան, գոշակը, ծառերը, աշխանեն ու ինչ որ տանը հարկավոր ա: Օրը մեկ տուն էր փոխում. շորերը հո՛ օրը հինգ վեց անգամ: Առավոտը կանուխ՝ վարդաջրով իրան լավ լվանալ էր տալիս ու անուշահոտ կնդրկով խնկով ծուխ տալ տալիս. հետո գնում էր բաղը ման գալու, շունքի ամեն տուն մեկ բաղ էլ պետք է ունենար. ուր հովը նրա թեթև շորերի մեջը

¹ Խ. Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր չորրորդ. ԳԱՀրատարակչություն, Երևան, 1947 թ., էջ 66—67:

պետք է մտնեն ու նրան հովացնեն: Չմենք շունքի: էլ բազր չէր
կարող զնալ, ծառերն էին նրան՝ փութսն առած՝ հով տալիս: Մեկ
նուրբ քող ունեւ շորերի վրա հաքած, որ վրեն թող չի նստի: Առա-
վուտը նհար անելիս՝ շայր մեկ ոսկե լուլով էր ծծում, որ թող չի
մտնի բողազը: Էստուց եղը կարդում էր: Գրքերն էլ թամուզության
վրա էին խոսում, որ էլի առաջ ծովս էր տալ տալիս, հետո ձեռն
առնում: Ամեն ճաշի ութ տեսակ կերակուր էր նրա կերածը: Ամեն
մեկ կերակուրը՝ մեկ ջոկ օթախում էր ուտում: Հենց մեկն ուտում
պրծնում էր, տեղիցը վեր էր կենում, ձեռները լվանում, բերանն
ողողում: Էսպես ութ անգամ էս հանդեսը կատարում էր: Էստուց
հետո էլի իր քողը քցում, պարկում էր: Դռշակը փուչկից էր շի-
նած ու խտակ օդով լիքը: Վեր էր կենում թե չէ, էլի շորերն էր
սկսում փոխիլ:— Մտաւ Էկողիցը հետո էր կանգնում, ու քողը
քցած՝ նրա միջովն էր հետը խոսում, որ իրան շունչ չի դիպչի:
Ամեն մեկ դուրս գնալիս՝ պետք է լեղանար»:

Հետեւյալ տողերի մեջ Աբովյանը բացահայտում է այդ հիրավի
տխմար անգլիացու «մաքրասիրության» ողջ անհեթեթությունը:
«էլի էնպես մի իմացեք,— գրում է Աբովյանը թունավոր սարկազ-
մով,— թե հազար տարի ապրեց, հիսուն տարուց եղը մեռավ:

Մեր գեղըցոնց շատը հարյուր տաւը, հարյուր քսան տարի էլ
են ապրում ու կերածները, հաքածները հայտնի ա, թե ի՞նչ ա ու
ի՞նչ աշխատություն ունեն»:¹

Տեղին է այստեղ նկատել, որ Աբովյանը «լուսավոր» ազգերի
մուկուտութեան համարվող կենցաղի քննադատությունը առաջ է
տանում տեղական ժողովուրդների պարզ ու բնական նիստ ու կա-
ցի և մարդկային սովորությունների ու բարքերի հակադրության
միջոցով: Այդ հակադրությունը, ինչպես այս դեպքում, խիստ կեր-
պով ընդգծում է բուրժուական բարքերի այլասերվածությունն ու
անկումը, մարդու էության այլանպակ աղավաղումը:

Իրեւ «լուսավոր» ազգերի բարքերի այլասերման և աղավաղ-
ման ցայտուն օրինակ, Աբովյանը մատնանշում է «կուլտուրական»
կենցաղով ապրող ընտանիքներում շատ տարածված «շաւն սե-
րը»:

«Էսողը ինչ կասի,— գրում է Աբովյանը,— որ իմանա թե
լուսավորյալ մարդիքը շան համար էլ են խարջ ընկնում: Կող՝

¹ Խ. Աբովյան, «Ներկերի լիակատար ժողովածու», հատոր չորրորդ, ԳԱ
հրատարակչութիւն, Նրեան, 1947 թ., էջ 63:

ի՞նչ եւ կարծում, ինչ կուզէ, որ անպին շուն քլի, մեր միջումը ո՞վ նրան տասը մանեթ կտա կաննի... Ամա հիմիկ անկաշ անենք, թե շներն ի՞նչ թաղավորութիւն են անում: Եվ այնուհետեւ Արտվանը եւ խոսակցական բաղմամբով ազգերի կյանքից շների թաղավորութիւն» օրինակներ է բերում, ապացուցելով, որ աշխատավոր մարդկանց լիկող եւ խոսակցական «լուսավորութիւն» ու «պրոգրեսը» շների նրկատմամբ հովանավորողի դեր է հանձն առել, այնպես որ, ոչ թե հասարակ մարդիկ, այլ հաճախ նույնիսկ իշխաններ, կարող են նախանձել «աղնվական» շների բախտին:

«Մեծ Ֆրիդրիխ Պրուսիո թաղավորը, — գրում է Արտվանը, — մեկ սիրեկան շուն ուներ, որ սատկեց, վրէն մատնադից քար քաշել տվեց: Հերցոգ Ռեխմոնդի շների ամառաթիւ վաթսուն հազար մանեթ նստեց: Բեդֆորդ իշխանի շների ամառաթիւ՝ չորս հարյուր հազար մանեթ: Թալբոյ իշխանի շների ամառաթիւ մեկ մեծ քաղաքի շափ կա. էնքան շուն ու էնքան նոքար կա մեջներումը: Շատ մեծ գրաֆ, իշխան, էնպես տուն շունի: Մեկ ֆրանցուզի իշխանի աղջիկ, շունը որ սատկեց, սուր նստեց ու ծանոթ, բարեկամք դնացին միմիարեկու: Բնորոշ է սակայն հետեւյալ օրինակը. «Մեկ նեմեցի իշխանի աղջիկ էլ՝ էնքան էր սիրում իր շներին, որ նրանց համար ջուկ մատուռ էր շինել տվել: Շունը սատկելիս՝ դադաղով, պատվով էին տանում, թաղում: Մեկ օր սրա մեկ շունը սատկեց, ու իր զարավույների մեկը սուր շէր անում վրան: Ասեղն առավ, նրա միւր ծակծկեց, ու տեղը վառած զմուռ ածեց, որ էրվի, կակծա: Հայտնի բան ա, որ ողորմելին սուրի տեղ, ոտներն էլ էր քարերին ծեծում, գլուխն էլ, ամա էլ անկաշ անող շի կար:»¹

Այսպես «բաղաբակրթված» «քնքշասիրտ» իշխանուհին, որ օրերով սղում էր իր սիրելի շան դիակի վրա, կարող է գաղանալին կատաղությամբ խոշտանգել իր անմեղ աղախնի մարմինը: Ապա թե «լուսավորյալ» ազգերի «հումանիզմը» ինչ աշխանդակ արտահայտութիւն է ստացել, Արտվանին այս բոլորից հետո ոչինչ չէր մնում անելու, քան դայրութիւն գողնելու. «Էս էլ քո լուսավորված, ուսումն առած մարդը: Ի՞նչ ուսումն, որ մարդի սիրտը դժուար կլի»:

Վերը տեսանք, թե ինչպես Արտվանը մերկացնում է Հոռմի Պապի եւ կաթոլիկ հոգևորականութեան աշխարհակալական ձրգտումները: Պետք է նկատենք սակայն, որ Արտվանը նույնպիսի

¹ Ս. Արտվան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր չորրորդ, ԳԱՀրատարակչութիւն, 1947 թ., էջ 63:

խատուելամբ դատապարտում է կաթոլիկ հոգևորականության և նրա պարագլխի՝ Պապի կենցաղը՝ ներկայացնելով նրանց մերթորպես եկեղեցու մատուները վաճառքի առարկա և շահույթի աղբյուր դարձնողների, մերթ որպես վախկոների և զվարճությունների հետևից ընկած պարսպ ու պորտաբույժ մարդկանց և մերթ որպես անառակների։ Վատթարագույնը, սակայն կաթոլիկ հոգևորականության մեջ, որպես հարստահարողի, ստորի ու անբարոյականի, իրեն աստուծո փոխանորդ հռչակող Հոռմի Պապն է։

Աբովյանի դորպատյան օրագրերում պատահում ենք այսպիսի տողերի. «Յառաջատուն զրույց ընդ Բլումբերգի. նա պատմել վասն Պապին Ալեքսանդրիա. 40 բող սիրահարք նորա. Եվրոպացի մի հանդիպի ի փողոցոյի Հոռմայ, զի վաճառեն անդ գանազան նշխարք ընդ որոց և թել ինչ հանդերձ գրութեամբ Պապին և կնիքով (իրեւ զկապս գիւղայից սրբոյ կուսին)». «Թէ որ զայս թել զնէ աղջիկ կամ կին, պառաւ կամ օրիորդ, թողեալ լիցին մեղք նորա, եթէ նա պղծեալ իցէ ընդ մարդոյ, ընդ քրիստոնէի, թէ ընդ հեթանոսի, թէ ընդ մահմեդականի և թէ ընդ անասնոյ։ Աբովյանի պատկերմամբ Հոռմի Պապի ուղեղենցիան՝ վատիկանը բառիս կատարյալ իմաստով անառակության և ամեն տեսակի պղծությունների ու խաշտառակ արարքների վայր է։ «Հոռմի փափին» ծանակելու ոչ մի առիթ Աբովյանը բաց չի թողնում, իսկ առիթներ հեղինակը գտնում է։ Իր «Զվարճալի ու կարճ պատմությունը» երկասիրության մեջ, Աբովյանը ունի այսպիսի մի աննկղուստանման դրվածք. «Մեկ գիտուն մարդ մեկ կաթոլիկ եպիսկոպոսի հարցրեց, թե ի՞նչ տեղ չկա աստված։ Եպիսկոպոսը հայտնի բան ա, որ նրա խոսքի վրա ծիծաղեց ու ասաց. «Աստված ամեն տեղ ա»։ «Բայ Հոռմ ընչի՞» համար ա Քրիստոսի տեղը փափը նստում, մալրմ ա, որ էնտեղ Աստված չկա, որ տեղակալն ա Բանը յոյա տանում»¹։

Դարձյալ Հոռմի Պապի վերաբերյալ Աբովյանն ունի այսպիսի մի դրույց։

1586 թվին Փիլիպոս Թագավորն Շպանիո Հոռմայ փափի մոտ մեկ երիտասարդ մեծավոր ուղարկեց՝ որ նրա փափովյունը շնորհավորի։ Փափը շատ անբաւական էր իր միջումը, որ էնպես անմիտութ մարդ էին ուղարկել և հարցրեց զեպականին. Միթե՞ ձեր Թագավորը մեկ իմաստուն և խելոք մարդ չուներ, որ քեզ անմիտութ տղային ա ինձ մոտ գնապան առաքել։

¹ Խ. Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր չորրորդ, ԳԱ Հրատարակչություն, 1947 թ., էջ 77։

Թե իմ Թագավորն իմանար՝ պատասխանեց զոռոզ Շպանացին, թե խելքը և իմաստութիւնը միմիայն միտքումն ա՝ ապա քեզ մօտ չէ թե ինձ, այլ մեկ մեծ է՞ծ կուղարկեր՝ որ քո սրբութեան տեսութիւնը վայելի»։¹

Այն բոլորից հետո, ինչ որ ասվեց, թվում է թե լիակատար պարզորոշութեամբ դրսևորվում է Աբովյանի վերաբերմունքը եվրոպայի և եվրոպացիների հանդեպ։ Այժմ մեզ համար պարզ է դառնում, թե ինչո՞ւ է Աբովյանը տեղական ժողովուրդներին զգուշացնում եվրոպացիներից և թե ի՞նչով է պայմանավորված Աբովյանի երկերում արտահայտություն դառն տեղացիների բնազդական երկյուղն ու անպատահությունը դեպի եվրոպացին։ «Նրանց սիրտը ուրիշ ա, մերը ուրիշ»,— գրում է Աբովյանը «Վերք Հայաստանի»-²ում, ընդգծելով եվրոպացիների և տեղացիների հոգեբանության, աշխարհայացքի, կյանքի ու կենցաղի հակադիր լինելը։ Դարձյալ «Վերք»-ում Աբովյանի արած այն բազմիմաստ արտահայտությունը թե՛ «եվրոպա չի, որ կովը վեր քաշեն, տեսնեն՝ տակին հորթ կա», թե՛ չէ՞ն նույն այդ հակադրության մոմենտն է շեշտում։ Հիշենք վերջապես «Թուրքի աղչիկը» ակնարկի հայտնի փաստը, երբ թրքուհին եվրոպական զգեստ հագած հեղինակից խուսափում է նրան եվրոպացու տեղ զննելով, ու թրքուհու տարակուսանքը փարատելու համար հեղինակը ասում է. «Բայ՞մ... հայ եմ, եվրոպացի չեմ, քո երկրացի, քո համշարի, մեկ հողի, մեկ ջրի որդի»։³

Այդ բոլորից հետո մի՞թե հասկանալի չէ Աբովյանի դայրույթը՝ արժանապատվությունից և ինքնադիտակցությունից զուրկ այն անձանց դեմ, որոնք ստրկաբար խոնարհվում են եվրոպայի առաջ, ամեն բանում գերադասություն տալով եվրոպային ու եվրոպականին, անտեսելով սեփական ժողովրդի արժանիքները։ «Հենց բերաններս քաց ենք անում,— գրում է Աբովյանը,— առակ ենք ասում, ուրիշ լեզվից ա, օրինակ ենք բերում, նմանապես, հենց ասում ենք «եվրոպա, եվրոպա», բայց մեր վրա խոսելիս, Աստված

¹ Խ. Աբովյան, «Նախաշափիղ», Հայպետհրատ, 1940 թ., էջ 62։

² Խ. Աբովյան, «Վերքի լիակատար ժողովածուն», հատոր երրորդ, ԳԱՀրատարակչություն, Երևան, 1948 թ., էջ 65։

³ Տես նույն տեղը, էջ 34։

⁴ Տես նույն տեղը, էջ 26։

հետո տանի, ի՞նչ չենք ասում. բառ մեր երկիւնն մեզ կսիրի՞¹ Բառ ազգի սրտումն էլ բարի նշան կմնա՞ն։¹

Ամեն բանում եմբողականին զերազատութիւն տալը, Եմբողայի առաջ խոնարհւելը, Աբովյանի կարծիքով ոչ թէ իբրեւ մի երկրորդական խնդիր, յուրաքանչյուրի անձնական գործն է՝ թելադրւած նրա անձնական ճաշակով, այլ դա յուրաքանչյուր ժողովրդի արժանապատիւության, նրա քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական շահերից բխող խնդիր է, որի հանդեպ անհոգութիւնն ու անտարբերութիւնը, մեղմ ասած, հարազատ ժողովրդի շահերի նկատմամբ խնդրո՞ւ անտարբեր լինել փնջանակի։ Եմբողայի հանդեպ աստորաքարշութիւն անողը, Աբովյանի արդարացի կարծիքով, իր ժողովրդի թշնամին է, որովհետեւ Եմբողայով ու Եմբողականով կուրորեն հիացողը, նախ և առաջ կուրորեն տնտեսում է իր ժողովրդի արժանիքները, հակվում ամեն բանում վատը տեսնել, ամեն ինչ վատ կողմից մեկնաբանել։ Իսկ նման հալացք, երբ մանավանդ այն դառնում է հասարակական հոգեբանութիւն, Աբովյանի խորը համոզմունքով, ունենում է իր կործանարար հետեանքները, հուսահատեցնում է ժողովրդին, կաշկանդում նրա ուժերը, արգելակում նրա առաջխաղացումը։ Խնդիրն նայելով մանկավարժական տեսակետից, Աբովյանը այն կարծիքն է հայտնում, որ վատ մարդին դավելով կարելի է լավացնել, բայց լավին՝ վատացնել։ Այս է, որ Աբովյանի կարծիքով շատերը չեն գիտակցում և չգիտակցելով, հաճախ ոտնահարում են իրենց ժողովրդի շահերը, արգելակում նրա զարգացումը, նրա հոգևոր անբավ հարստութիւնների գրանդրումը։

Աբովյանի զգոն քննադատական վերաբերմունքը դեպի Եմբողական պետութիւններէլ էքսպանսիւն ձգտումները՝ դեպի Եմբողական գիտութիւնն ու կուլտուրան, մյուս կողմից նրա բարձր կարծիքը ուս ժողովրդի և նրա կուլտուրայի, ինչպես նաև հարազատ հայ ժողովրդի բարձր արժանիքների մասին, չափազանց մեծ կարեւորութիւն է ստանում, ոչ միայն պատմական աշխ ժամանակաշրջանի համար, երբ ապրել ու գործել է՝ մեծ լուսավորիչը, այլև այսօր, մեզ համար, երբ այնքան ակոտուալ է պայքարը ռեակցիայի պատմար դարձած Ամբրիկայի և Եմբողայի դեմ, նրանց նեխված և անկում ապրող կուլտուրայի դեմ։

¹ Խ, Աբովյան. «Երկերի լիակատար ժողովածու». հատոր չորրորդ, ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երևան, 1947 թ., էջ 29: